

בית המרגוע בכפר עציון בשנים תש"ה-תש"ז: היבטים תרבותיים וחברתיים

יוסי שפנייר

בכפר עציון פעל אחד מבתי המרגוע שהוקמו בשנות הארבעים באזור ההר. הוא פעל במשך שלושה קייצים בשנים תש"ה-תש"ז (כץ תשנ"ב: 148-153).¹

הנופש בבתי המרגוע התמסד בסביבות ירושלים ואף הפך בכמה קיבוצים לענף מרכזי בקריית ענבים (כהן-הטב תשס"ז: 83-90; אלון-מוזס ושמרני תשע"ז: 109-138), מעלה החמישה (בן חיים תשנ"ו: 67-68; 143-144; 165-166; רוזנסון ושפנייר בדפוס), רמת רחל ומשואות יצחק (בשן 2015: 41; ראו נספח ב במאמר זה), וכן ביישובים: נווה יעקב (שפנייר בדפוס)² ומקור חיים (אורן תשע"ה: 146-149; 169-171).³ המשקים והיישובים שצוינו היו צריכים לבסס את מקורות פרנסתם בהר, ומשום שהבינו את הפוטנציאל הטמון בענף זה – החלו מפתחים אותו בצורה משמעותית.

בקריית ענבים, הקיבוץ הראשון שהקים בית מרגוע באזור ירושלים, התפתח הענף מאמצע שנת 1938. כמו במשקים האחרים, בתחילת הדרך הוא נתקל בספקנות ובהתנגדות אידיאולוגית רבה, והספקות נעלמו עם השגשוג בענף. בשנים הראשונות המבריאים השתכנו בבתי החברים ששהו בתקופת הקיץ באוהלים (כהן-הטב תשס"ז: 85-87). במעלה החמישה, בית ההבראה החל להתפתח שנתיים לאחר העלייה לקרקע, בשנת 1940, באותן מסגרות כמו בקריית ענבים הסמוכה (בן חיים תשנ"ו: 67-68; 143-144; 165-166; רוזנסון ושפנייר בדפוס). המבריאים בקריית ענבים ומעלה החמישה היו בעיקרם מארגוני עובדים (קופות חולים) שהיוו את הבסיס המשמעותי של המאכלסים את בית ההבראה.

בכפר עציון, שענף האירוח שלו הוקם מעט יותר מאוחר (1945), התפתח ענף ההבראה והיה לענף המרכזי האחראי על ההכנסות למשק באותן השנים (נתן שנור, עוד לזיכרון על עתידו של בית המרגוע בכפר עציון, ארכיון כפר עציון, תיק 7-9b [להלן: שנור, אכ"ע]). בניגוד לקיבוצים אחרים, המבריאים בכפר עציון הגיעו בעיקר מהמגזר העירוני הדתי. רשימה זו תציג את דרך התפתחות הענף בקיבוץ תוך התמקדות בייחודו המרכזי שהיה 'האקלים הרוחני' העשיר (כדברי י' בר-און, להלן). דרך התפתחות הענף ופעילותו ניתן לשקף את המרכיב התרבותי והחברתי של המקום – ההרכב האנושי של הנופשים והמארחים מהקיבוץ היה בין הגורמים שהשפיעו על אופי בית המרגוע ושמהווים בסיס משמעותי לזיכרון העשייה בגוש לאורך השנים.⁴

ראשית הדרך בענף ההבראה (תש"ה)

סיורים,⁵ ביקורים ונופשים באזור הר חברון⁶ וכפר עציון היו נפוצים עוד לפני הקמת בית ההבראה. עדות לאירוח לבבי במשק יחד עם ההווי הקיבוצי ביום חג ניתן לקבל מהתרשמותה החיובית של אמונה ירון (בתו של ש"י עגנון) שהתארחת עם אביה בפסח תש"ה בקיבוץ, בעקבות הזמנה של שלום קרניאל:

האנשים כאן בכלל נחמדים מאוד מאוד...נראים הם כמו כל חברי קיבוץ, אך עוד יותר סימפטיים. חלק גדול מהם אינטליגנטים ובעלי ידיעות, אך יחד עם זה נראים כעובדים טובים. זה ממש תורה ועבודה. אין הם מפריזים בדתיות ואינם מתחסדים, הכול נעשה בפשטות. החברות הנשואות אינן קושרות את ראשיהן במטפחות. בעבודה כולן במכנסיים ארוכות ואחר העבודה כולן מתלבשות ואינן מזלזלות בצורתן ובתלבושתן...אתמול אכלנו מוקדם ובשתיים עשרה כבר יצא כמעט כל הקיבוץ לטייל. קבוצה אחת הלכה עם אבא, ואחר כך ישבו באיזה מקום על אבנים ואבא הרצה לפניהם והם חזרו שמחים מאוד...מכל הקיבוצים והקבוצות שהכרתי מצא כפר עציון חן בעיני ביותר...הכול שם כל כך אסתטי, אפילו באכילה הם נוהגים יפה בנימוס, לגמרי אחרת מבקבוצות אחרות (אמונה ירון, 30.4.1945, אוסף יעל בלאו).⁷

אופיים הלבבי של חברי הקיבוץ של אותם ימים יהיה בסיס חשוב מאוד להתפתחות בית המרגוע, שהחלק האנושי שבו מהווה מרכיב חשוב להתבססות הענף בקיבוץ. במהלך ראשית שנות הארבעים התקיימו דיונים שונים בגופים המיישבים לגבי ענפים לא חקלאיים, עליהם צריך לבסס חלק מהפיתוח הכלכלי של כפר עציון, בגלל תנאי השטח הקשים שאינם מאפשרים ביסוס על חקלאות בלבד. הועלו הצעות שונות ובסופו של דבר ענף ההבראה היה אחד מהענפים שהוחלט לפתח (כך תשנ"ב: 146–147). שנתיים לאחר העלייה לקרקע, ביום א', כ"ב בסיוון תש"ה (3.6), פתח בית המרגוע את שעריו, וכפי שנאמר בדיווח של מזכירות המשק: "למרות הקשיים הגדולים בהכנות, אפשר לקבוע שהגענו לפתיחה מוכנים ובמשך הימים הראשונים נכנס הכול למסלול יפה. המבריאים מביעים את שביעות רצונם לסידורים ולכלכלה..." (שבועון המזכירות, 8 ביוני 1945, אכ"ע, תיק 9a-1).⁸ בהמשך גם צוין שההזמנות לחודשים יולי-אוגוסט מלאות ולחודש יוני יש עדיין מספר מקומות פנויים. לא נעשה שיווק מסיבי לחודש הראשון מתוך חשש שמא יהיו תקלות של תחילת הדרך. באותו דיווח של המזכירות ניתנה הודעה ראשונה על כך שחוג סופרים דתיים בירושלים, שבראשם עומד יצחק ורפל-רפאל, מתכנן להקים מזכרת לד"ר עובדיה ז"ל בצורת בית מרגוע לסופר הדתי (שם). בתחילת הדרך שימשו מבני הקבע של החברים את מקום משכנם של האורחים. מבני הקבע שימשו את חברי הקיבוץ בסתיו ובחורף, ולקראת האביב והקיץ שהיו חודשי הנופש העיקריים – היו מפנים את חדריהם ויוצאים להתגורר באוהלים (שנור, אכ"ע).⁹ כך גם היה בקריית ענבים ובמעלה החמישה עם הקמת האכסניות שם.

עם סגירת העונה הראשונה של בית המרגוע, לאחר פעילות של ארבעה חודשים, התברר שהחששות שמא נופשים לא יגיעו התבדו. ההצלחה הייתה למעלה מן המשוער גם בהיבט הכלכלי וגם בהיבט החברתי. המנגנון הארגוני והמקצועי פעל טוב מאוד ובזכות בית המרגוע הגיעו אומנים ובעלי שם וזיכו את המבריאים בהרצאות ושיעורים (בית מרגוע כפר עציון תש"ו, אכ"ע, תיק 9a-1).

בסיכום ביניים לאחר כשנה, ניתנה סקירה על התפתחות ההתיישבות והתנאים האידיאליים לפתח את בית המרגוע במקום: "האקלים ההררי, הנוף היפה והצורך הכלכלי לפתח את המקום הביאו את הקבוצה להקים בית מרגוע בכפר עציון. לשנה הראשונה הוקמו לשם כך 4 בתי דירה, כ"א של 4 חדרים (16 חדרי דירה), חדר אוכל מיוחד, מקלחת

עם סידורים סניטריים... בכל חדר מסודרות 3 מיטות. בסה"כ היו בעונה הראשונה 45 מקומות קבועים, מחוץ למקומות ארעיים ועוד. במשך היום יכולים המבריאים ליהנות מחורשות עצי אורן, תאנים, תות וכו' הנותנים צל טוב. כיסאות נוח, ספסלי עץ, סוכת גפן המצילה, מאפשרים מנוחה ונופש. במקום אור חשמל, מרפאה עם רופא קבוע, מים חמים במקלחת 3 פעמים בשבוע. יש קשר תקין עם ירושלים ע"י שירות "אגד" (בית מרגוע דף מסכם, אכ"ע, תיק 2-9b, ללא תאריך [להלן: בית מרגוע דף מסכם]).

כאמור, התפוסה בשנה זו הייתה מלאה מעבר למתוכנן, הגיעו כ-800 אורחים להבראה (כ-55 איש במחזור) וההכנסה נטו הסתכמה ב-3,040 לא"י. נתון זה העמיד את הענף כראשון במעלה בביסוס המשקי (כך תשנ"ב: 149). לא נמצאו מסמכים המציינים את קווי היסוד של תכנון והקמת בית המרגוע ודרכו העתידית (להוציא את נווה עובדיה, שם היה רצינול ברור [להלן]), אך מהסיכומים התקופתיים עולה שהפעילות כללה העברת סיורים להכרת הסביבה של המשק, נערכו פעולות תרבותיות והייתה ספרייה שהנופשים יכלו ליהנות ממנה. האווירה המסורתית בשבתות ובחגים ותפילת ליל שבת עם חברי הקיבוץ מצוינות כחוויות עמוקות למבריאים (בית מרגוע דף מסכם).

לאחר פעילות של בית ההבראה במשך כארבעה חודשים, מצטייר שהתנאים הבסיסיים היו טובים: מספר החדרים המצומצם, אוויר הקיץ הקריר, פינות הישיבה הנוחות, מקום ההסעדה והנגישות התחבורתית הסבירה, כל אלו היוו בסיס טוב להמשך התפתחות הענף.

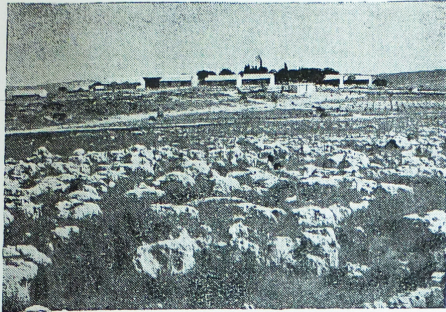
קיץ תש"ו

כיוון שהייתה היענות יפה בשנה הראשונה להפעלת בית המרגוע – הוחלט להרחיב את המקום בעונה השנייה. נבנו עוד שני בתי דירות (8 חדרים) וכן נבנתה מקלחת. בניית 8 חדרים נוספים הגדילה את כמות הנופשים שהמקום יכול היה לקלוט ל-80 איש במחזור אחד. כיוון שעונת ההבראה במקום נמשכה 5 חודשים (מאמצע מאי ועד אוקטובר), הרי שבשנה עברו במקום כ-1,000 מבריאים מכל קצוות הארץ. הרווחים בשנה זו גדלו והגיעו לכדי 6,623 לא"י נטו, ועלו מחשבות על הרחבת הענף בבניית יחידות מגורים נוספות (כך תשנ"ב: 151).

לצורך תפעול בית ההבראה, עבדו בו 17 חברים וחברות המשק (גוש עציון מספרים ועובדות תש"ח, הצפה, עמ' 4, 4.5.1948; כך תשנ"ב: 149).¹⁰ עובדי בית המרגוע עברו השתלמויות בקריית ענבים ובמעלה החמישה, שהיו בעלי ניסיון בהפעלת ענף זה.¹¹ העובדה שזהו המשק היחיד שסיפק שירותי הארחה כשרים באזור ההר הפכה את המקום לאטרקטיבי לנופש הדתי (בית מרגוע דף מסכם) ומתברר באמת שרוב הנופשים שהגיעו היו מחוגים דתיים.

בקיץ תש"ו נערכו התכתבויות עם נופשים בנושאים שונים, טכניים ותוכניים. בנייר המכתבים שנשלח לנופשים היה סמליל (לוגו) עליו כתוב "בית מרגוע כפר עציון" ולידו תמונה של בית המרגוע הממוקם מעל לשדה טרשים (בית מרגוע כפר עציון תש"ו, אכ"ע, תיק 1-9a; איור 1).

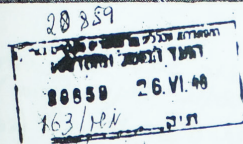
במכתב שנשלח אל ב' שוורץ במרכז התרבות בתל אביב עולה נושא שהיה מהווה הדתי המקומי. מפעילי בית המרגוע בכפר עציון פנו למר שוורץ, שעמד להגיע לבית ההבראה

בית מרגוע כפר עציון

ירושלים, תר"ה 1140

בה כ"א סיון תש"ו

לכבוד

ב. שוארץ

המרכז לתרבות

מתפלאים אנו מאד כי עד היום לא קבלנו ממך
תשובה על מכתבנו ששלחנו עם סטוצ'בסקי. בינתיים קבלנו מכתב
פרטי מארנקרנץ ואנו לא יודעים אם יש לו קשר לתכנית שקבעת.
גמליאלית לא בקרה אותנו ב 20 לחודש כפי שהודעתנו.
אנא סדר את הדבר כימים הקרובים וכתוב לנו בהקדם.
בקשר לתכנית של יולי היינו מבקשים מ/שלא תקבעו ב 7
פעולה כי הערב הזה לא פנוי. אני מקוה לבקרך בשבוע הבא
ואז אולי אוכל לברר אתך את הדברים שהיינו מעוניינים בהם.

בברכה נאמנה

יוסי שפנייר

הארכיון
לתולדות וייס עציון
ע"ש דב קמחול ז"ל

ולדאוג לפעילויות למתארחים, בבקשה להתאים את אופי הבילוי לימי האבל שבין י"ז בתמוז ל"ט' באב ולקיים בימים אלה הרצאות, ולא הופעות של שירה בציבור שאינן ברוח הימים הללו (מכתב לב' שוורץ מיום ח' בתמוז תש"ו, בעניין תוכנית לימי תמוז, שם). לפני הגעתם, כפי שהיה מקובל בבתי מרגוע אחרים דוגמת קריית ענבים (כהן-הטב תשס"ז: 86), נשלחו למבריאם הוראות התנהגות בשעת הנופש הכוללות 16 סעיפים המגדירים את הנהלים בזמן הנופש. בין השאר צוין מה צריך להביא: נאמר שאין צורך להביא מצעים, שמיכות או כרים, "בזמן מנוחת הצוהריים – על המבריא להימצא במיטתו". כמו כן ניתן סדר היום בבית המרגוע:

6:30	קימה, רחצה, סידור המיטות.
7:30	ארוחת בוקר ראשונה.
10:00	ארוחת בוקר שנייה.
13:00	ארוחת צהריים.
14:00-15:30	מנוחת צהריים.
16:00	ארוחת מנחה.
19:00	ארוחת ערב.
22:00	שקט גמור בבית המרגוע.

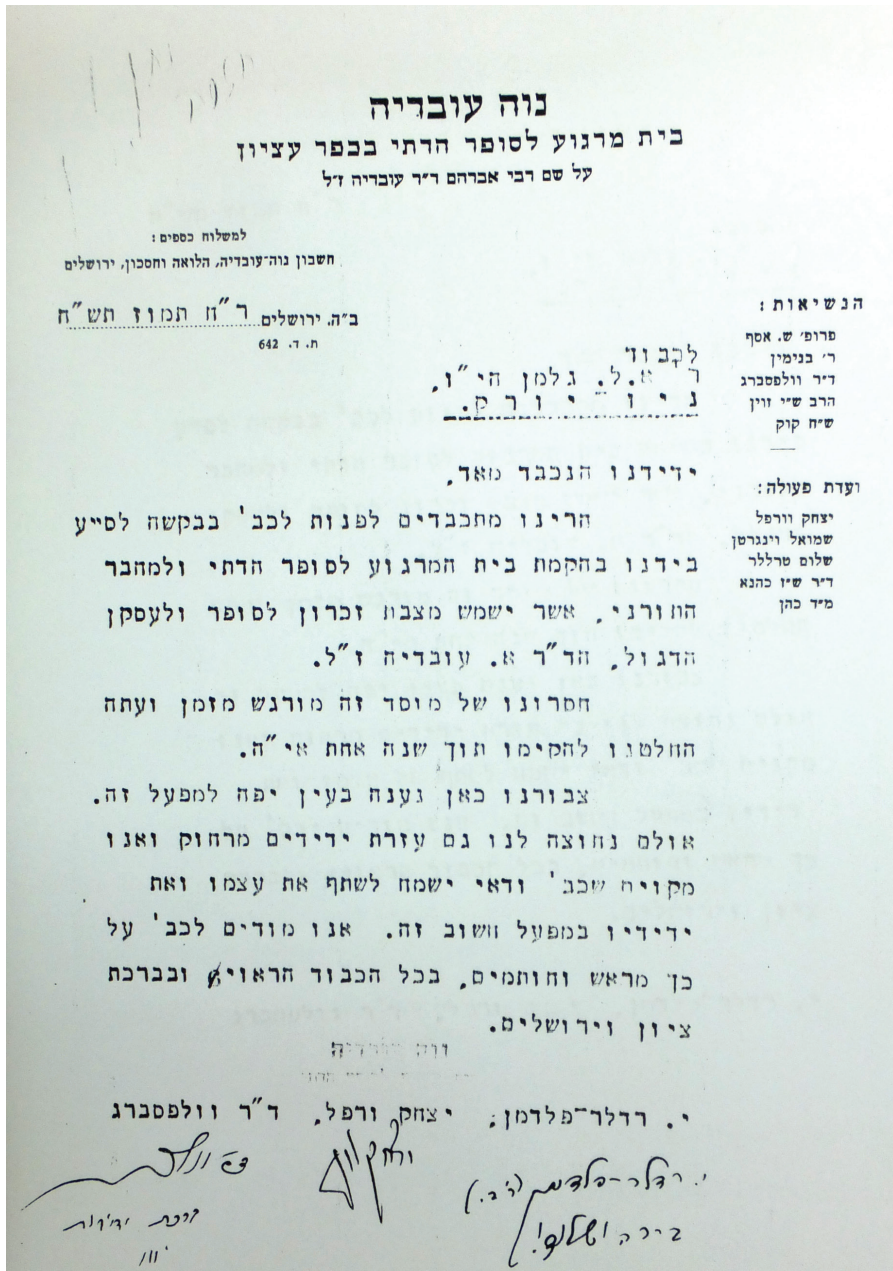
כל זאת, כך נאמר בטופס, כיוון שהסדר הפנימי משפיע לטובה על מצב הגוף והנפש של המבריאם.

כיוון שכפר עציון הוא קיבוץ דתי, הודגש גם שיש לשמור על אופי מסורתי במהלך הנופש: יש להימנע מכל עבודה אסורה בשבת במקומות פומביים ולכבד את הרגשות הדתיים של דיירי החדר (בית מרגוע כפר עציון תש"ו, אכ"ע, תיק 1-9a)¹². רבי בנימין¹³, שהיה בין הנופשים הקבועים בבית ההבראה, תיאר את ההווי במקום בתקופה זו של ראשית תש"ו:

...בית ההבראה הוא גם גיא חזיון רב בתוך אי-הבדידות של כפר עציון. כל אטובוס של "אגד", המגיע הנה ד' פעמים בשבוע (מלבד יום ד ויום ו), מכניס מבריאם ומוציא מבריאם. בואו של האטובוס ולכתו הם מאורע. יש שהולכים אליו כמו אל תחנת הרכבת בעיירה. מופעים אנשים חדשים לבקרים. קוראים לזה מחזורים וכמעט לכל מחזור יש גוון משלו (רבי בנימין, איגרת לחיילינו, 7.10.1945, אכ"ע, תיק רבי בנימין).

נווה עובדיה כבית תרבות של בית המרגוע וחונכתו בי"ב באלול תש"ו

מפנה חשוב ומשמעותי בהתפתחות בית המרגוע בכפר עציון החל להתרקם בחג השבועות תש"ה, שבו נזדמנו לכפר עציון כמה מחבריו של ד"ר אברהם הכהן עובדיה-גוטסדינר ז"ל והעלו את הרעיון להנציח את שמו על ידי הקמת מפעל תרבותי לזכרו. הוא היה מדריכם הרוחני והחברתי של מייסדי קבוצת אברהם כבר בפולין, הם העריכו אותו מאוד ומסיבה זו ביקשו להנציחו בקיבוץ. במהלך החודשים שלאחר ההחלטה יצאו החברים בקול קורא לגיוס תרומות על מנת להתחיל בבנייה מהר ככל שניתן. על הבקשה היו חתומים י'

איור 2: מכתב לאיסוף כספים לבניית נוה עובדיה. תמוז תש"ח. באדיבות ארכיון כפר עציון

רדלרפלדמן, יצחק ורפל, ד"ר וולפסברג (נווה עובדיה בית מרגוע לסופר הדתי בכפר עציון, אכ"ע, תיק 1-9a; איור 2).

בי' באלול תש"ה הונחה אבן הפינה לנווה עובדיה, בטקס השתתפו עשרות סופרים וידידים מכל הארץ. יום זה צוין גם כיום מלאת שלושים שנה לפטירתו של הרב יצחק יעקב ריינס, מייסד המזרחי (מגילת היסוד לנווה עובדיה, תש"ה, אכ"ע, תיק 1-9a [להלן: מגילת היסוד, אכ"ע]).

בהנחת אבן הפינה הוקראה מגילת היסוד, ממנה עולים הכיוונים מהם הם צופים את ההתפתחות המקום: "נווה עובדיה זה נועד להיות בית מרגוע לאנשי הרוח בישראל לסופר הדתי במובן הרחב והמקיף ביותר, פה ינוח מעמל עיתות השנה ויחליף כוח להמשיך את עבודתו בתורה ובחכמה ובספרות ובשירה ופה יוכל לעיתים גם להתבודד ולשבת על האבנים כדי להעלות את הגיגיו על הכתב ולשכלל את פרי רוחו לשמח אלקים ואנשים... יהא נא מקום מרגוע ויצירה ועידוד לאנשי הרוח בישראל שומרי התורה והמסורה...". בהמשך מצוין שהמקום ישמש בית תרבות לחברי הקבוצה בכפר עציון שחרתו על דגלם וליבם את רעיון "תורה ועבודה". (מגילת היסוד, אכ"ע). מתוך מגילת היסוד עולה יחודו של המקום כפי שחוזים אותו המייסדים: בית המרגוע ישרה אווירה מיוחדת של שקט ורוגע וכן אפשרות של התמזגות עם הסביבה אשר תוכל להוות בסיס טוב ומשמעותי בפיתוח יצירות ספרותיות בדגשים יהודיים. כמובן שנזכרים ההקשרים ההיסטוריים וחשיבות המקום שבין חברון לירושלים. קהל היעד הנזכר הם 'אנשי רוח, שומרי תורה'.

לטכנון מבנה נווה עובדיה נבחר האדריכל יצחק יעבץ. הוא תכנן את המבנה שכלל בית כנסת, אולמות לימוד ועוד. בכ' באדר תש"ו החלה הבנייה של המבנה מתוך כוונה לחנוך את המבנה בחודש סיוון שבו חל יום פטירתו (כ"ב בסיוון) של עובדיה. בפועל הדבר לא התממש וחנוכת המבנה התקיימה שלושה חודשים לאחר מכן. התוכנית הייתה שהבניין והציוד יעלו כ-8,000 לא"י, שייאספו כתרומות מגופים שונים.

שנה לאחר מכן, בי"ב באלול תש"ו נחנך המקום בטקס רב רושם במעמד קהל רב, ביניהם: הרבנים פישמן, צבי יהודה קוק, משה שפירא, נשיא המזרחי באמריקה א"ל גלמן ואחרים (נחנך נווה עובדיה, הצפה, עמ' 1, 9.9.1946). נציג הקבוצה שלום קרניאל נשא אף הוא דברים וציין: "נווה עובדיה ישמש לשני תפקידים, כבית תרבות לקבוצה וכבית מרגוע לסופר הדתי. אני מקווה שהזיווג הזה יהיה מוצלח מאוד. מה חסר לאיש הקבוצה הדתית השקוע בעבודתו הכבושית-התיישבותית? הרי אומר המגע החי עם אנשי הרוח בישראל, עם המחנכים של הצבור הדתי..." (שלום קרניאל בחנוכת בית עובדיה, י"ב באלול תש"ו, אכ"ע, תיק 1-9a). בחזונו ראה קרניאל כחבר הקיבוץ את האיזון הכפול. אנשי כפר עציון יהנו מהעשרה תרבותית מן הנופשים שיגיעו לנפוש במקום, וגם הנופשים יהנו לחזות בחיבור עם המעשה החלוצי בארץ ישראל. "אנו משוכנעים שיהיה בפגישה זו גרעין מפרה חשוב אשר ממנו יסוד יימצא ליצירתנו הדתית המחודשת בארץ ישראל. אם נווה עובדיה ישפיע בכיוון הזה, נזכה אולי לתקופה חדשה ביצירה התרבותית המקורית של הציבור הדתי, הראויה לתפוס מקום ראשי בתחייתנו הלאומית בארץ ישראל" (שם). אין ספק שנווה עובדיה בהיבנותו נתפס כמבנה משמעותי ויחד עם זה סמלי בהווה הקיבוצית-רוחנית בכפר עציון.¹⁴ (איור 3).

איור 3: נופשים בנווה עובדיה. באדיבות ארכיון כפר עציון

קיץ תש"ז

בקיץ תש"ז נכנס בית המרגוע לשנתו השלישית. בית המרגוע היה בתפוסה מלאה, כך עולה ממכתבים לנופשים המבקשים להגיע ובקשתם נדחת מחוסר מקום בחודשי החופש בקיץ (מכתב לי' רוזנברג מחדרה, כ"ז מנחם אב תש"ז, בית מרגוע כפר עציון תש"ז. אכ"ע, תיק 9b-2; מכתב לרב יצחק הלוי אפשטיין, אכ"ע תיק הקב יצחק לוי אפשטיין).¹⁵ שנה זו הייתה מוצלחת מאוד ומספר המבריאים שהגיעו לבית ההבראה הגיע לכדי 1,100 איש. הפדיון בשנה זו הגיע לכדי 16,000 לא"י – 7% יותר מאשר בשנת תש"ו (כץ תשנ"ב: 151). בקיץ זה החל לפעול גם בית מרגוע לילדים במשואות יצחק (ראו בנספח ב).

בשנת תש"ז ערך נתן שנור¹⁶ סיכום של השנתיים בענף ההבראה וסיכום ביניים של שנת תש"ז, ובמקביל ערך חשבון נפש להמשך. הוא ציין שבשנת תש"ו הגיעו לכדי שבעת אלפים ימי הבראה (=לינות) במשק, וכנראה שבשנת תש"ז יגיעו לאחד עשר אלף, זאת אפילו שנדחו מאות בקשות של מבריאים להגיע להבראה מפאת חוסר מקום. לדעתו, ניתן היה להכפיל את ימי ההבראה בחודשי השיא (יולי-ספטמבר) ללא בעיה, אפילו שבבתי ההבראה בצפת, בבית הכרם ובירושלים היו מקומות פנויים. המבריאים מעדיפים את כפר עציון. נתונים אלה עולים בעקבות שביעות הרצון הרבה שלהם מהמקום. לדעת שנור, המבריאים רואים את בית המרגוע בכפר עציון כאזור אידיאלי לנפוש בגלל האווירה הדתית, האקלים ההררי הקריר, ולמרות שהתנאים הפיזיים אינם כה משופרים. שנור הדגיש שיש לשים לב לצד ההתפתחות המבורכת גם לבעיה חברתית שעשויה לצוץ. לדעתו צריך להיערך לחלופה ליציאת החברים מהבתים בימי הקיץ לצורך המבריאים. בשלב זה החברים מסכימים לצאת מהבתים לימי הקיץ כי הם מבינים ומסכימים שענף זה

הוא משמעותי וחשוב לביסוס כלכלי של המשק, אך יש להיערך גם לכך שהחברים יתנגדו לסידור זה בהמשך (שנור, אכ"ע).

חויות של נופשים מבית ההבראה

מקור חשוב נוסף ממנו ניתן לקבל תמונה על הפעילות בבית המרגוע הוא התרשמויות של נופשים. מ'ו. בר־און, עיתונאי בעיתון "הצפה" ועורך המוסף הספרותי שלו, ביקר במקום וכתב חודש לאחר נפילת הגוש מעין קינה על חורבן הגוש ובית ההבראה:

אזכרה ואהמיה

אחרי יום קיץ מהביל בלהט חומו. מאובק ומיוזע פולטת אותך מכונית "אגד" בצוותה עם כמה "מניינים" של מבריאים במבואו של בית המרגוע בכפר עציון. עומד אתה בתחומם של עצים אדירים מרקיעי שחקים, רבי נוף וכבדי צל ולעומתם מתפרקדים ומתנפנפים כסאות מרגוע נפוחי רוח אחת – כאילו נקלעת לאקלים אחר, רענן, חדש, מחודש, כאילו אך זה יצא מתחת ידיו של היוצר ברוך הוא... וכשם שאתה מוצא עצמך באקלים שלא מן המציא, כך אתה רואה את עצמך שרוי במשטר שלא מן המציא. עובדי בית המרגוע מקדמים פניך בסבר נאה, נכונים לקיים בך מצוות "עזוב תעזוב" ולסייע לך במשא המזוודות שבידך... השוויון הוא השליט במשטרו של בית מרגוע זה, בתחומה של קומונה דתית זו... (אזכרך כפר עציון, הצפה, עמ' 4, 21.5.1948).

והוא ממשיך לתאר את סדר היום והשלווה הנסוכה על הנופשים:

שעת חסד כפר־עציונית, בהשכמת הבוקר, עם נץ החמה בין תפילת שחרית לפת שחרית, יושבים שבת אחרים "מבריאים" שרועים על כסאות מרגוע לקליטת הנאה של רוח בחמדה יתרה... (שם).

כפי שנזכר למעלה, אחד המאפיינים המייחדים את בית ההבראה בכפר עציון היה שילוב הלימוד העיוני־תורני בנווה עובדיה, וכפי שמגדיר אותו בר־און, זהו אקלים תורני שנוסף על האקלים הגיאוגרפי:

שעת עליית הנפש, שעה של תלמוד תורה בשיבת חברים, לאחר שינה של צהרים... והנה גם הנפש באה על סיפוקה. לומדים קייטנים דף גמרא בחברותה בנחת, בעיון מדוקדק... שולחן העוסקים בתורה תחת כיפת השמים ברחבה הנאה של נווה עובדיה, אבל מעל לכל מורגשים כוחו והשפעתו של האקלים: אקלימו התורני של כפר עציון... (שם).

כמובן גם תפילות השבת המיוחדות השפיעו הרבה על הנופשים. הניגונים, השירה והאוירה כולה עם חברי המשק יצרו את החיבור של הנופשים למקום (איור 4). עדות נוספת לאווירה המיוחדת במקום עולה מדבריה של פנינה אריגור־נמיר (מזכירה בקיבוץ הדתי) שהתארחת בבית ההבראה:

הרשמים שהספקתי לקלוט הם כבר די רבים. בראש ובראשונה יש לברך על המקום. אווירה מיוחדת במינה יש לנוס כשהוא מתקיים בנווה עובדיה אשר

איור 4: קבוצת מבריאים תחת לעצים בכסאות נוח. באדיבות ארכיון כפר עציון

בכפר עציון. אינני יודעת אם ראית את הבניין את חלקו או בכלל לא ראית אותו, אבל במילה אחת, ארמון בזעיר אנפין. זכיה גדולה זכתה כפר עציון לבניית בניין זה... (פנינה אריגור, כ"ה חשון תש"ז, אכ"ע, תיק 1-a9).

מרים יחיאלי הייתה בין הנופשים, ובכתיבת זיכרונותיה על העבר ציינה כמה דמויות ותיארה את האווירה המיוחדת והיחס האישי של העובדים בבית המרגוע:

בית מרגוע זה קנה לו שם טוב, אורחים קבועים באו לנפוש במקום מיוחד ונפלא זה. כל אורח שהגיע, כמובן לפי הזמנה מראש היה אורחה האישי של שושנה (קנוהל, מנהלת בית המרגוע). תמיד התעניינה בהרגשותיו ובשלוש משפחתו... זוכרת אני היטב את אברהם פישגרונדל [צ"ל פישגרונד], אשר שימש "חצרן" מיוחד בבית המרגוע. אברהם המתין לבוא האוטובס מירושלים, כדי לקבל את אורחי בית המרגוע ומסייע להם להסתדר בחדרים. היינו מספר בנות צעירות ולא הסכמנו כי אברהם יקח לנו את המזוודות לחדר, על כך עמד בדבריו, כי זה תפקידו (מרים יחיאלי, אכ"ע, לא מקוטלג).¹⁷

מאיר מוהר שביקר בבית ההבראה כתב פיליטון קטן בחרוזים. ממנו עולה יחודו של המקום שבא לידי ביטוי ברוחו המיוחדת, רוח התורה. גם המחסור במים בכפר עציון בא לידי ביטוי בקטע (איור 5).

יושב באתר עליון
הכפר, הצמא לשמים
כולו חדור כליון
נפש לאל ולמים

איור 5: נופשים וצוות עובדים ליד בית המרגוע. באדיבות ארכיון כפר עציון

אומנם זורמים שם בשפע
מיתורה מתוקים מדבש
אך בני תל אביב וחיה
דורשים מים ממש
ברושים זיתים מעטים
הן כל עדיים בכוח...
בפועל ארבעה בתים

וחמישים כסאות נוח... (ביקור בכפר עציון, גילגל ב, עמ' 11, תש"ה).

ועד המבראים של כפר עציון

במהלך הזמן, עם גידול כמות האורחים בבית המרגוע, בנוסף לחברי הקיבוץ והנלווים אליהם – בית נווה עובדיה נעשה צר מלהכיל את כל המתפללים, וגם היה ברור שקיבוץ דתי צריך בית כנסת לעצמו. בעקבות כך התגבשה יוזמה בקרב המתארחים בבית הארחה להקים בית כנסת על שם הרמ"א וקדושי קרקוב בכפר עציון (גפני תשע"ד: 56–79). כיוון שהיו לא מעט מבראים מוקירי המקום – נוסד 'ועד מבראים' שלקח על עצמו לגייס כספים למטרה זו. בשבת נחמו תש"ז (ב' 2 באוגוסט 1947) התכנס חוג מבראים בכפר עציון והחליט להתגייס לאיסוף כספים להקמת בית הכנסת. "וכך קם ונוסד **ועד המבראים בעד בנין בית הכנסת בכפר עציון** [מודגש במקור] שהטיל על עצמו להשיג תרומות מסוימות למטרה זו בין המבראים על המקום, הנמצאים כיום בבית המרגוע וגם לארגן ועדים אזוריים של

מבריא כפר עציון ברוב חלקי הארץ" (שנור, אכ"ע). יוזמה זו של ועד המבריאנים מחזקת את תמונת היחס של הנופשים למקום. הם לא היו סתם נופשים, הם הגיעו וחזרו להבראה שוב כי הרגישו קשר עמוק למקום. בסופו של דבר היוזמה לא מומשה כיוון שטקס תחילת הבנייה נקבע לל"ג בעומר (יום פטירתו של הרמ"א, ל"ג בעומר של שנת 1572) תש"ח, אך בגלל פרוץ המלחמה ונפילת הגוש התוכניות בוטלו.

לקראת קיץ תש"ח – סוף הדרך

לקראת קיץ תש"ח היו קיימות ציפיות גדולות להמשך התפתחות ענף הנופש, אולם לאחר הכרת האו"ם במדינה היהודית ב־29 בנובמבר 1947 (י"ז בכסלו תש"ח) החלו מאורעות ופרעות שהפכו את חורף תש"ח לחורף בו הקיבוץ נדרש להשקיע משאבים רבים בצד הביטחוני. חברי הקיבוץ הפנו כוח עבודה לבניית ביצורים ולא לעבודות שיש מהן הכנסה או הרחבה של בית ההבראה. בדיווח של מיכאל חזני ליוסף ויץ הוא ציין בעיה נוספת הקשורה לבית ההבראה: "בכפר עציון ומשואות יצחק קיימת בעיה נוספת, משקים אלה השקיעו סכומים גדולים בפיתוח ענפי משק שונים ובבתי הבראה. כמקורות שימשו להם בנקים פרטיים ידידים שהלוו כספים, כמפרעות על חשבון הבראה, עתה דוחקים כל הנופשים לחסל מיד חלק ניכר מחובות אלה" (מיכאל חזני ליוסף ויץ, המצב בגוש עציון וצרכיו, ג' באדר ב תש"ח, אכ"ע, תיק 2-10a). גם על פי הנתונים שמביא כץ (תשנ"ב: 151), המצב הכלכלי לשנת 1948 לא אפשר השקעות בבית ההבראה, שעמד בתקופה זו על פרשת דרכים מעבר למצב הביטחוני.

סיכום

מהתמונה העולה מהמקורות המגוונים לגבי ענף הנופש והמרגוע בכפר עציון, ובמידה מצומצמת במשואות יצחק, עולה כי הפנייה לנופש הפוטנציאלי התרכזה סביב הנתונים הטבעיים של המקום (גובה, אוויר קריר) ולא פחות מכך סביב ההיבט הרוחני-תורני שהוצע שם. התנאים לא היו תמיד מושלמים, אבל השילוב שבין התנאים הטבעיים השוררים באזור ההר לאווירה התרבותית, תוך מפגש עם מתיישבים מסורים העובדים את אדמתם, הוא המפתח להצלחה של הנופש במקום. שנתיים לאחר פתיחת בית המרגוע עלו מחשבות ותהיות לגבי המשך פיתוח הענף.

יחודו של בית ההבראה בכפר עציון היה ללא ספק בצד האישי-אידיאולוגי שבו ראו מתיישבי הקיבוץ את הענף המתפתח. הוא לא היה עבורם רק עוד ענף כלכלי.

ההשקפה האידיאולוגית של המתיישבים שהגיעו להר ועבדו בענף המרגוע, יחסם האישי לנופשים, האווירה התורנית-ערכית ששררה במקום היו מהסיבות שהביאו לכך שבית המרגוע בכפר עציון התפתח והתרחב, ויצר לו מוניטין בכל הארץ.

בית המרגוע בכפר עציון לא היה היחיד באזור ההר. הוא היה השלישי שנפתח, אחרי קריית ענבים ומעלה החמישה. בניגוד לשניים הראשונים, כפר עציון פנה לאוכלוסייה מאוד מוגדרת ששמרה אמונים למקום וחזרה אליו, ואף הקימה ועד מבריאנים שעזר ותמך בפיתוח, דבר שלא היה קיים בבתי המרגוע האחרים.

בגלל ייחודו של בית ההבראה על שלל מרכיביו – הוא הפך להיות אחד מסוכני הזיכרון הקולקטיבי של סיפור הגוש גם בחלוף שנים רבות מאז סגירת שעריו.

נספח א

האווירה המיוחדת בבית המרגוע והקשרים עם חברי הקיבוץ

כדי להדגיש את ההיבט התרבותי-חברתי, ליקטנו בנספח זה עדויות של מבריאנים שניתנו בעל פה, מהן עולה האווירה המיוחדת שהייתה בבית המרגוע של כפר עציון, המיוחדת אותו מבתי מרגוע אחרים.

המבריאנים ציינו תמיד את היחס האישי וההשתדלות למען המבריאנים שאפיינו את בית המרגוע בכפר עציון. היו מבריאנים שסיימו את הבראתם בעונה ומיד נרשמו להבראה בשנה הבאה. חלקם אף שילמו מראש ועל ידי כך תמכו כספית בבית המרגוע. פעולות התרבות (הרצאות ושיעורים) התקיימו חלקן על ידי אנשי כפר עציון וחלקן על ידי אנשי חוץ. גם טיולים התקיימו במסגרת פעולות התרבות. נוסף לכך, המבריאנים השתתפו לעיתים בפעילות של חברי הקיבוץ. אנשים מתוך קבוצות המבריאנים נתנו לא פעם הרצאות ושיעורים לחברי הקבוצה.

דוגמה לשיתוף הנופשים בפעילות של הקיבוץ זכורה מחגיגות 'נטע רבעי' שהתקיימו בחודש תמוז תש"ז. החגיגות כללו טקס קטיף פירות ופדיונם, תערוכה ברחבה שלפני נווה עובדיה, הופעות ונאומים, תפילה חגיגית, בכולם השתתפו גם חלק מהנופשים. התפילות המיוחדות בקיבוץ בשבתות שהתאפיינו בהתלהבות חסידית, משכו אליהן חלק מהנופשים.

בשבתות, לא פעם, המבריאנים היו מסיימים את סעודת השבת בבית המרגוע והולכים לשיר זמירות בחדר האוכל עם חברי הקיבוץ.

לבית המרגוע היו מגיעים לא פעם אנשים בעלי שיעור קומה, רבנים וסופרים, ויחד עם האורחים הרגילים שהגיעו נוצרה אווירה משותפת וחמה.

מסגרת מיוחדת זו שנרקמה בבית המרגוע ממגוון המבריאנים והיחס בין חברי הקבוצה למבריאנים, יצרו מרקם מיוחד שלא תמיד מצאנו כמוהו בבתי הבראה אחרים והוא מהגורמים לייחודו ושגשוגו של המקום.

נספח ב

בית המרגוע במשואות יצחק – ענף הבראה נוסף בגוש עציון

בדיון בנושא בית המרגוע בכפר עציון לא ניתן להתעלם מבית המרגוע שהחל את דרכו גם בקיבוץ השכן משואות יצחק. את תולדותיו ודרכו של בית המרגוע – בכוונתנו להרחיב ברשימה אחרת. כאן נציין בקווים כלליים את פעילותו, על מנת שהתמונה האזורית הקשורה לתחום ההבראה ערב הקמת המדינה תהיה שלמה.

במשואות יצחק החל לפעול במקביל בית הבראה בשנת תש"ז. בית המרגוע החל כבית מרגוע לילדים, וזאת לאחר ההצלחה של בית המרגוע למבוגרים בכפר עציון. הייתה תקווה

שהתנאים האקלימיים יעזרו לפתוח ענף דומה בדגש על ילדים ונוער (בן יעקב תשמ"ג: 112; כץ תשנ"ב: 209–214).

מרכז בית ההבראה במשואות יצחק היה אליעזר בשן (שטרנברג) והוא סיכם את הסיבות לפתיחת בית המרגוע ותוצאותיו:

המחסור באדמות ובמים בגוש (למשל, בשל המחסור במים שלחנו את בגדינו לכביסה בירושלים) הניע אותנו לחפש ענפים נוספים מלבד חקלאות. בכפר עציון היה בית מרגוע, שיחודו היה אוויר ההרים הצלול, וניהלה אותו שושנה קנוהל.

אהרן מאיר (חבר קיבוץ משואות יצחק), אדם מקורי ומסור לקבוצה, הגה רעיון לארגן בקיץ בית מרגוע לילדים, והטיל עלי לנהלו. אכן הקמנו בית מרגוע לילדים,

אך הוא לא היה רווחי. הורים שבאו לבקר את ילדיהם נדהמו לגלות שאין שירותים כמו בעיר, אלא בור ועליו תא. בקיץ שלאחריו הוחלט להקים בית מרגוע רגיל, בהנחה שבית המרגוע בכפר עציון אינו מסוגל לקלוט את הנופשים הרבים. בנו בניין למטרה זו, והיה זה הבית היחיד שלא נבנה מאבן מקומית, אלא היה יצוק בטון. עבדנו במרץ כדי לסיימו לקראת הקיץ ולהשלים את הגיבון סביב (בשן 2015: 41).

בפועל הניסיון עם קבוצת הילדים לא צלח ולכן גם משואות יצחק נכנסו לעבודה עם מבוגרים, דבר שלא התקבל באהדה רבה על ידי חברי כפר עציון שראו כאן מקום להתפתחות של תחרות (ראיון עם רחל דורון 1.9.2017). בפועל, בתקופת פעילות קצרה עם המבוגרים (קיץ אחד) עולה שהייתה תפוסה רבה, והזמנות לבוא לנפוש במקום נדחו מחוסר מקום (כץ תשנ"ב: 214). בית ההבראה לא הצליח להתפתח עקב פרוץ המלחמה שסתמה את הגולל על הקמת מפעל בעל פוטנציאל כלכלי חשוב (איור 6).

איור 6: דף פרסום לבית המרגוע. באדיבות ארכיון כפר עציון

הערות

- 1 תודה לד"ר יעל בלאו, יוחנן בן יעקב, אורה ואריה רוטנברג, ארי שבט וישראל שדיאל שעזרו בגיבוש המאמר.
- ברשימה זו נשתמש במונחים: בית מרגוע, בית הבראה בשני המקרים הכוונה זהה. על בית ההבראה כחלק מענפי המשק החשובים והתפתחותו ראו כץ תשנ"ב: 148-153.
- 2 בכפר העברי נווה יעקב היו תוכניות מפורטות לבניית בית מרגוע לתלמידי ישיבות ואף הונחה אבן פינה בטקס רב רושם בשנת תש"ז, אך בגלל פרוץ מלחמת העצמאות התוכניות לא יצאו לפועל בסופו של דבר.
- 3 מקור חיים של ימי המנדט הייתה שכונת גנים בקצה הדרומי של ירושלים. במקום היה בית הבראה מגזרי לאוכלוסייה החרדית ולכן נזכר כאן. במקור חיים היו שני פנסיונים (משפחת רוזנבוים, ודרזנר).
- 4 על ההנצחה המיוחדת בכפר עציון כחלק מהנצחת היישובים סביב לירושלים עד הקמת המדינה ראו שפנייר תשע"ז. ההנצחה והזיכרון של הגוש קשורים ללא ספק בדרכם החלוצית-רעיונית של המתישבים הראשונים. על כך ראו: בן יעקב 2016.
- 5 אנו לא נעסוק כאן בספרות הנוסעים שעברו באזור, שהם רבים והמעוניין יוכל לראות לקט של תיאורי נוסעים ברשימתו של עמית תשמ"ו.
- 6 על הראי"ה קוק מסופר שיצא לנפוש בעיר הקודש חברון להתבשם מקדושתה וליהנות ממזג האוויר הקריר והנעים שלה, מובא אצל: זילברשטיין תשע"ז: 73.
- 7 תודתי לד"ר יעל בלאו על הרשות לצטט את המכתב. יש לציין שבעקבות ביקור זה עגנון נקשר לבית המרגוע, היה אורח קבוע במקום וקשר קשרי ידידות עם אנשי הקיבוץ.
- 8 ראו גם: טקס החגיגה לפתיחת בית המרגוע בכפר עציון תש"ה, הצפה, עמ' 4, 6.6.1945.
- 9 שנור מדבר על הבעיה שצריך לפתור – של הוצאת החברים מבתיהם בעונת הקיץ לטובת המבריאים. בארכיון התמונות של כפר עציון קיימות תמונות מתקופה זו, בהן נראים חברים באוהלים בסמיכות לבתי הקבע בהם היו האורחים. בהמשך הדרך יעלו שאלות ודיונים האם זו הצורה שצריך להמשיך בה וראו בעניין זה גם: כץ תשנ"ב: 151.
- 10 בפועל עבדו בבית ההבראה גם חברי המשק וגם עולים חדשים שהגיעו במהלך מלחמת העולם השנייה ולאחר המלחמה. המשק ראה בכך עיקרון שוויוני חשוב. לימים לאחר נפילת הגוש, חלק מעובדים הללו יעברו לניר עציון ויהיו בין המקימים של בית ההבראה שם. ניסיונם של העובדים, כישוריהם והקשרים עם ציבור המבריאים שנהג להגיע לבית המרגוע בכפר עציון ומאוד נהנה בו יהוו בסיס ראשוני לבית המרגוע שיוקם בניר עציון.
- 11 עדכון של שושנה קנוהל שהייתה מנהלת בית המרגוע בכפר עציון.
- 12 מבנה דף ההוראות למבריאים נבנה על בסיס הנחיות שהיו קיימות בבתי הבראה אחרים עם עדכונים קלים התואמים את רוח המקום. למרות ההתאמות המקומיות, מעניין שלא הוכנסו שעות התפילה בבית הכנסת בכפר עציון.
- 13 ר' בנימין הוא כינוי של ר' יהושע רדלר פלדמן (1880-1957) שהיה סופר וידיד כפר עציון. שהה במקום מידי קיץ. על ר' בנימין בהקשר לבית ההבראה ראו: (בן יעקב 2016: 12-14) הוא אף תרם כסף לביסוס ענף ההבראה בתחילת הדרך (כץ תשנ"ב: 148).
- 14 האולם המרכזי במבנה נקרא 'אולם אברהם' על שם אברהם כץ שהיה חבר השומר הדתי מדרום אפריקה. הוא הצטרף לקבוצת אברהם. התנדב לעזרה בהקמת חנייתה ושם נפל. אביו הרב כץ זכה לקבוע מזוזה באולם ההנצחה על שם בנו.
- 15 הרב אפשטיין היה נוהג לבוא לכפר עציון ולמשואות יצחק ולהעביר שיעורים תורניים לחברי וחברות שני הקיבוצים.
- תיאור של בעיית מקום בבית המרגוע עולה גם מסיפורה של מרים מאיר (שסופר בשנת תשס"ג), על שנת תש"ז. מרים ביקשה להגיע לנפוש כחלק מסידור שהיה עם חברי בני עקיבא

שיכלו להגיע לנפוש באוהלים הסמוכים לבית המרגוע. היא הגיעה במסגרת זו לכפר עציון באוטובוס וברגל, לאחר טלטולי הדרך התברר שאפילו באוהלים לא נותר מקום בודד והיא חזרה בלית ברירה הביתה לירושלים ולא לנה בביתה כדי שהוריה לא יידעו שחזרה מכפר עציון כלעומת שבאה (ראיון שערכה אורה רוטנברג עם מרים ויוסף מאור, תמוז תשס"ג, אכ"ע, עדיין לא קוטלג).

16 נתן שנור היה חבר כפר עציון, והיה פעיל בעיקר בעניינים משקיים. שקט, רציני, שקול ומקובל כמעט על כולם. היה בין האנשים ששימשו אנשי קשר לקיבוץ ואחר כך לגוש כולו בזמן המצור.

איבד אח בכפר עציון – אברהם שנור, ובמלחמת ששת הימים איבד בן בגבעת התחמושת.
17 אברהם פישגרונד היה בוגר הפלמ"ח הדתי. בתקופת המצור היה סגן המא"ז של כפר עציון ונפל בקרב האחרון.

רשימת מקורות

מקורות ארכיוניים

אכ"ע (ארכיון כפר עציון), תיק 9a-1.

אכ"ע, תיק 9b-2.

אכ"ע, תיק רבי בנימין.

אכ"ע, תיק הרב יצחק הלוי אפשטיין.

אכ"ע, תיק 10a-2.

אכ"ע, תיק 9b-7.

אוסף יעל בלאו.

ראיון עם רחל דורון 1 לספטמבר 2017, מראיין: יוסי שפנייר.

ספרים ומאמרים

אורן ד' תשע"ה. סיור בשכונת מקור חיים. בתוך שפנייר י' ואחרים, עורכים. **מקור חיים, סיפורה של שכונה בדומה של ירושלים**, ירושלים. עמ' 141–190.

אלון-מוזס ט', זמרוני ח' תשע"ז. באה מנוחה לייגע ומרגוע לעמל: על ראשית תכנון הנופשה בחיק הטבע בארץ ישראל משנות השלושים עד לשנות השישים. **קתדרה** 164: 109–138.

בן חיים ר' תשנ"ו. **במעלה ההר, מעלה החמישה ביובל לעלייתה לקרקע**. ישראל. מקום הוצאה?

בן יעקב י' תשמ"ג. **גוש עציון – חמישים שנות מאבק ויצירה**. אלון שבות.

בן יעקב י' 2016. המקורות הרוחניים והתנועתיים של מתיישבי כפר עציון. בתוך מ' נאור וצ' צמרת, עורכים. **עין לעציון**. מקווה ישראל. 11–27.

בשן א' 2015. **יפה שיחתם**.

גפני ר' תשע"ד. הניסיון להקים בית כנסת על שם רמ"א וקדושי קרקוב בכפר עציון בשנת 1947. **על אתר** יח: 56–79.

זילברשטיין ה' תשע"ז. **איש כי יפליא – הרב הנזיר**. ירושלים.

כהן-הטב ק' תשס"ז. **לתור את הארץ, התיירות בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי**. ירושלים.

כץ י' תשנ"ב. **ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון 1940-1947**. ירושלים.

עמית ד' תשמ"ו. תמורות בנופי גוש עציון, בעקבות סיפורי נוסעים מן המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. בתוך מ' נאור, עורך. **גוש עציון מראשיתו עד תש"ח**. ירושלים. עמ' 3-18.

רוזנסון י' ושפנייר י' (בדפוס). **מולדת לבנות במעלה ההר מעלה החמישה: קורות, אתרים וסיורים**. ירושלים.

שפנייר י' תשע"ז. מוזיאונים ואתרי הנצחה למפעל ההתיישבות החלוצית סביב ירושלים עד תש"ח. בתוך ס' רוזמרין וא' פיקל-צברי, עורכות. **מוזיאונים בראי החברה והחינוך**. ירושלים, עמ' 191-213.

שפנייר י' בדפוס. **עורי צפון ג**. ירושלים.

עיתונות

הצופה.

גילגל.

